UOT 902

ZÜMRÜD QƏHRƏMANOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
https//orcid.org/0009-0002-2973-6719
zumrud.q@mail.ru

QARABAĞDA ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏKİNÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/239-242

Qarabağ ilk insanların yaşayış məskəni olmuş və ilk sivilizasiya ocaqlarından biridir. Qarabağ qədimdən təsərrüfatın inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olmuşdur. Buna səbəb Qarabağın əlverişli torpaq və iqlim şəraiti, şirin su ehtiyyatları, bir sözlə təbii-coğrafi cəhətdən əlverişli ərazidə olması idi. Bunu sübüt edən tarixi faktlar arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və yazılı qaynaqlardır. Əhalisi oturaq əkinçiliklə məşğul olub arpa, buğda və darı becərirdi. Taxılı biçmək üçün dəmir oraqlardan istifadə olunurdu. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əkin sahələri dəmir gavahınlı xışla şumlanmışdır. Buğdanı saxlamaq üçün təsərrüfat quyularından və saxsı küplərdən istifadə edilirdi. Su dəyirmanlarından taxıl məhsullarının emalı üçün geniş istifadə olunurdu. Əkinçilikdə dəmyə əkinçilik ilə yanaşı dağətəyi və qismən də dağlıq rayonlarda arxlar, düzən rayonlarda isə (Mil-Qarabağ və Muğan düzənliklərində) Kür və Araz çaylarından çəkilmiş kanallar (Govurarx) vasitəsilə suvarılan, yəni süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik də geniş yayılmışdı. Erkən orta əsrlərdə ərəblərin hücumuna məruz qalsalar da müəyyən durğunluqdan sonra yenidən təsərüüfatı inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş əkinçilikdə istifadə edilən çoxlu miqdarda əmək alətləri əkinçilik mədəniyyətinin ilk feodalizm dövründə yüksək inkişafının tam aydınlığı ilə gözə çarpırdırır və və əmək məhsuldarlığının inkişafının xeyli artımını göstərir.

Açar sözlər: orta əsr, qazıntı, əkinçilik, Qarabağ, təsərrüfat.

Giriş. Azərbaycanın əlverişli iqlim ehtiyyatına, şirin su qaynaqlarına, gözəl təbiətə malik olması ən qədim insanların burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdı. Arxeoloji qazıntılar və tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasında yerləşən ərazisi ən qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur.

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, erkən orta əsrlərdə Qarabağ ərazisində ənənəvi əkinçilik mədəniyyəti olmuş və bu mədəniyyətə həm müsbət, həm də mənfi təsir edən tarixi amillər olmuşdur. Ərazinin ən qədimdən məskunlaşmış yaşayış yerlərindən biri olması buradakı əkinçilik mədəniyyətinə müsbət təsir etdiyi halda, müxtəlif tarixi dövrlərdə yadellilərin basqınına məruz qalması bölgənin təsərrüfat həyatına dağıdıcı və ya mənfi təsir etmiş olur.

Əkinçilik və maldarlıq VII əsrin II yarısından - X əsrə qədərki tarixi dövrdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatında müstəsna rol oynayırdı. Müxtəlif quruluşlu şum alətləri Azərbaycanda əkinçiliyin daha da inkişaf etməsində, onun məhsuldarlığının artmasında böyük rol oynamışdı. Təkmilləşdirilmiş kotanların sayəsində torpağın daha dərin və keyfiyyətli şumlanması mümkün olmuşdu ki, nəticədə məhsuldarlıq bir neçə dəfə artmışdı [1, s. 80]. Kotanlara qoşqu vasitəsi əsasən öküz olurdu.. Lakin əkinçilikdə baş vermiş daha böyük irəliləyişlər isə qara kotan və yaxud ağır kotanın meydana gəlməsi oldu ki, bu da torpağı daha dərin, daha yaxşı şumlamağa imkan verdi. Çünki dağlıq yerlərdə iqlim şəraiti, relyef xüsusiyyətləri, yumşaq torpaqların olması ilə əlaqədar dərindən şumlandığından, nəticə etibarı ilə ağır kotana ehtiyac qalmırdı. Ağır kotan xam torpaqların şumlanması zamanı daha çox köməyə gəlirdi. Əkinçilər bu kotanın köməkliyi ilə çox geniş əraziləri daha az qüvvə və vaxt sərf etməklə daha dərindən şumlaya bilirdilər. Qabaqki dövrlərdən fərqli olaraq, əkinçilik öz inkişafının elə səviyyəsinə çatmışdı ki, artıq burada müstəqil sistemlər tətbiq edilirdi. Məsələn ən geniş tətbiq olunan sistem torpağın dincə qoyulması idi. Aranda və qismən də dağlıq ərazilərdə süni suvarma tətbiq olunurdu. Meşəlik ərazilərin əkin üçün ayrılmış sahələri ağaclardan təmizlənirdi.

Münbit və məhsuldar torpaqlara malik Qarabağ IV-XIII əsrlərdə Azərbaycanda əkinçiliyin

yaxşı inkişaf yaxşı inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olmuşdur. Əkinçilik Albaniyada, o cümlədən, Uti vilayətində ilk orta əsrlər dövründə təsərrüfat həyatının əsas sahələrindən birini, daha doğrusu onun əsasını təşkil edirdi. Uti vilayətində təbii-coğrafi mühit təsərrüfatın inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı bölgənin qədim sakinlərinin məişət və təsərrüfatına, ictimai həyatına və mədəniyyətinə dair xeyli sayda maraqlı tapıntı əldə edilmişdir [6, s.4; 12, s.254]. Qaraköpəktəpədə də taxıl saxlamaq üçün iri ölçülü küplərə də rast gəlinmişdir [6, s.20].

Qafqaz Albaniyasının tədqiqatçılarından olan T.Məmmədov qeyd edir ki, Albaniyada erkən orta əsrlər dövründə əkinçiliyin inkişafını bu dövrə aid yazılı mənbələr-A.Şirakasi, Alban tarixçisi Musa Kalankatlı, ərəb çoğrafiyaşünaslarından ibn Hövqəl, Yaqut əl-Həməvi, əl-İstəxri və başqaları öz əsərlərində verdikləri məlumatları ilə də təsdiq edirlər [9, s.17-19].

Moisey Kalankatlı "Alban tarixi" əsərində Kür çayı boyunca çoxlu taxıl bitkilərinin becərildiyi haqda məlumat vermişdir. Bu məlumatı arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri də təsdiq edir. Erkən orta əsrlərdə Uti vilayətinin əsas şəhərlərindən olan Bərdə təbii-coğrafi baxımdan olduqca əlverişli mövqeyə malik idi. Bu isə öz növbəsində onun iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişafına müsbət təsir etmişdir. Bir tərəfdən Kür çayı və onun qədim zamanlardan bu günə kimi mövcud olan zəngin torpaqları, digər tərəfdən isə Tərtər, Xaçın və İnçə çaylarının dağlardan axan bol suları və hövzələri boyu uzanan ucsuz bucaqsız geniş otlaqları burada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı.

Erkən orta əsrlərdə pambığın becərildiyi Bərdədə VIII-X əsrlərdə bu sahənin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Həmin dövrün qaynaqlarında Azərbaycanda becərilən "sonsuz miqdarda", "yaxşı keyfiyyətli" pambıqdan, Bərdə ipəyindən,bağ və bostanlarından danışılır [5, s.47].

Erkən orta əsrlərdə Qarabağda becərilən texniki bitkilər arasında əkilən qızıl boya (qırmız) özünəməxsus yer tuturdu. İbn Havqəlin yazdığına görə "Varsan, Bərdə, Bab əl-Əbvab nahiyələrində və Xəzər dənizinin ortasında yerləşən adada qırmız var. Həmin məlumatlara aydın olur ki, Bərdədə tut ağacları yetisdirilirdi və ipəkçiliyin əsas mərkəzlərindən biri idi [11, s.86-87].

Erkən orta əsrlərdə Qarabağda ipəkçiliyin inkişafı haqqında ərəb mənbələrində verilən məlumatlar eyni zamanda arxeoloji tapıntılarda da öz təsdiqini tapır. Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı VIII-IX əsrə aid su ilə hərəkətə gətirilən dəyirman daşları aşkarlanmışdır. Eyni formalı dəyirman daşları orta əsr Gəncə şəhəri ərazisindəki qazıntılarından X-XI əsrlərə aid təbəqədən məlumdur [10, s.132]. Bu dəyirman daşları forma etibarı ilə müasir tipli su dəyirmanı daşlarına tam oxşar şəkildə düzəldilmişdir. Həmin daşların su dəyirmanlarında necə istifadə edildiyi etnoqrafik və arxeoloji ədəbiyyatda geniş şəkildə şərh olunmuşdur [4, s.55-57]. Bütün orta əsr ərəb tarixçiləri Bərdənin qədimliyi, əhəmiyyəti və əzəməti haqqında ətraflı məlumatlar vermişlər.

İlk orta əsr yazılı mənbələrindən aydın olur ki, Kür və Araz çaylarının vadilərində, Qarabağın düzən hissəsində, Mil və Muğan düzlərində və Albaniyanın digər bölgələrində yaşayan insanlar əkinçiliklə məşğul olurdular. Starbon da qeyd edirdi ki, Kür və başqa çaylar daşdığı zaman əmələ gələn lil yeri çox münbit edir və bol məhsul verir. S.M.Qazıyev yazır ki, Kür, Alazan çayı daşdıqdan sonar lil basmış yerlərdə əhali bostan, darı və çəltik əkir. Erkən orta əsrlərdə əkinçilik daha da inkişaf etmişdir. Bu dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bərabər alətlərdə çoxalır, həm də təkmilləşirdi. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əkin sahələri dəmir gavahınlı xışla şumlanmışdır [4, s.11]. Mingəçevirdə Kürün sahilində 2 nömrəli yaşayış yerinin V-VI əsrlərinə aid mədəni təbəqədən bir ədəd dəmir gavahın tapılmışdır [13, s.68]. Taxılı biçmək üçün qazıntılar nəticəsində dəmir oraqlar da tapılmışıdır. Oraqların ölçüsü təqribən 15-20 sm olurdu. Eramızın IV əsrinə qədər bu oraqların "dişi" olmurdu. IV-VII əsrlərdə tapılan oraqlarda isə iri həcmli olub, əksər hallarda dişli olurdu [10, s.29]. VIII əsrdən başalayaraq əkinçilik getdikcə təkmilləşirdi. Daha sonralar taxılın seyrək yerini, bir qədər də balaca olanda biçmək üçün dəryazdan istifadə edirdilər. Belə dəryaza Mingəçevirdə rast gəlinmişdir. Dəryazın uzunluğu 52 sm, eni 4,7 sm idi [4, s. 68].

VII əsrin II yarısı - X əsrdə Azərbaycanın Ərəblər tətəfindən işğalı nəticəsində təsərrüfatın, sənətkarlığın, ümumiyyətlə məhsuldar qüvvələrin ahəngdar inkişafını xeyli ləngidi. İlk dövrlərdə bu hal o qədər də nəzərə çarpmasa da sonralar tədricən inkişaf özünü göstərməyə başladı.

Ərəb xilafəti dağıldıqdan sonra isə Albaniyada təsərrüfatın bütün sahələri dirçəlir, əhali artır və məhsuldar qüvvələr inkişaf etməyə başlamışdı. Əkinçilikdə dəmyə əkinçilik ilə yanaşı dağətəyi və

qismən də dağlıq rayonlarda arxlar, düzən rayonlarda isə (Mil-Qarabağ və Muğan düzənliklərində) Kür və Araz çaylarından çəkilmiş kanallar (Govurarx) vasitəsilə suvarılan, yəni süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik də geniş yayılmışdır [4, s.23]. Orta əsrlər öz başlanığıcında Azərbaycanın, iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni həyatı üçün ziddiyyətli bir dövr olsa da çox keçmədən daxili və xarici amillər əsasında yeni yüksəliş və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur [11, s.32].

Müəyyən durğunluq və tənəzzüldən sonra Azərbaycanın ərəb Xilafəti kimi iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü və eyni zamanda vahid bir dövlətin tərkibinə daxil olması ümumilikdə mütərəqqi xüsusiyyət daşımış, o zamankı beynəlxalq aləmə qovuşdurmaqla təcridliyinə son qoymuşdur [12, s.124]. Bununla ayrı-ayrı qapalı bölgələrin nəinki siyasi, həm də iqtisadi və mədəni cəhətcə yaxşılaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Yeni sənət sahələrinin təşəkkülü və inkişafı ticarət əlaqələrinin artması qədim yaşayış yerlərini, o cümlədən köhnə şəhərlərin dirçəlişi və genişlənməsi, yeni şəhərlərin salınması Azərbaycanda orta əsrlərin səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil etməklə iqtisadi-mədəni inkişaf və tərəqqi üçün əsas olmuşdur. Mövcud şəraitdə Azərbaycanın bir çox orta əsr şəhərləri əsl mənada mədəni mərkəzlərə, İslamın qəbul edilməsi ilə yaranmaqda olan "İslam mədəniyyəti"nin mərkəzlərinə və yayıcılarına çevrilmişdir [13, s.48].

Azərbaycanda, eləcə də xilafətin digər ölkələrində təşəkkül tapan və az vaxt içərisində bütün sahələri əhatə edən islam və ya müsəlman mədəniyyəti təkcə ərəblərə məxsus mədəni dəyərlərin məcmusu yox, ərəb mədəni ənənələri ilə xilafətə daxil olan xalqlara məxsus mədəni ənənələrin üzvü birləşməsi-sintezi olmuşdur [1, s.124; 7, s.48]. Bundan sonra bu yaşayış yerləri müəyyən müddət tənəzzül dövrü keçirmiş və yalnız Hülakülər dövründə yenidən dirçələ bilmişdi. Hakimiyyətdə olan mütərəqqi qüvvələr dövlətin qüdrətinin yüksəlməsində və xəzinənin doldurulmasında oturaq həyatın, sənətkarlıq, ticarət və şəhərlərin əhəmiyyətini dərk etməyə başladılar.

Nəticə. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağ (erkən orta əsrlərdə dağlıq hissəsi Arsax, düzən hissəsi Uti adlanırdı) əlverişli torpaq və iqlim şəraiti, şirin su ehtiyyatları əkinçiliyin inkişafına şərait yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş əkinçilikdə istifadə edilən çoxlu miqdarda əmək alətləri əkinçilik mədəniyyətinin ilk feodalizm dövründə yüksək inkişafının tam aydınlığı ilə gözə çarpırdırır və və əmək məhsuldarlığının inkişafının xeyli artımını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 3 cilddə. I c, Bakı: Elm, 1958.
2. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqına qədər) // Red. hey. İ.A.Hüseynov, Ə.S.Sumbatzadə [və b.]. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1961, – 447 s.
3. Bünyadov, Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə / Z.M.Bünyadov.- Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1989, – 336 s.
4. Bünyadov, T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair / .Ə.Bünyadov. - Bakı: – Elm, – 1964, – 447 s.
5. Cavadov, Q.C. Əkinçilik mədəniyyətinin sorağı ilə // Q.C.Cavadov. - Bakı: Maarif, - 1990, - 200s.
6. İsmayilov, Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri / Bakı: Elm, – 1981, – 51 s.
7. İsmayılzadə, Q.S. Arxeoloqun çöl gündəliyindən / Q.S.İsmayılzadə. Bakı: Xəzər Universiteti, – 2009, – 202 s.
8. Qarabağı, A. H. Qarabağnamə (müqəddimə və Mirzə Adıgözəl bəyin tərcümeyi-halı V.N.Leviatovundur) / A.H.Qarabağı. Bakı: 1950, s.125
9. Məmmədov, T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə / T.M.Məmmədov. – Bakı: Təhsil, – 2006, – 400 s.
10. Məmmədov, A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi arxeoloji tədqiqat) / A.M.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1993, – 203 s.
11. Nuriyev, A.B., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-orxeoloji oçerki (antik və orta əsrlərdə) / A.B.Nuriyev, Ə.H.Babayev. – Bakı: Nurlan, – 2001, – 182 s.
12. Tapdıqoğlu, N.T. Füzuli rayonu, toponimləri, tarixi abidələri, şəhidləri, görkəmli şəxsiyyətləri və ziyalıları / N.T.Tapdıqoğlu. Bakı: Zərdabi LTD, – 2009, – 640 s.
13. Vahidov, R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, – 1961, – 158 s.

14. Ибн Хаукал, Книга путей и государств / Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе СМОПК, вып. XXXVIII. Тифлис, 1908, отд. I, – с. 86, 87.

ЗУМРУД ГАХРАМАНОВА
Доктор философии по историческим наукам,
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В КАРАБАХЕ

Карабах был домом для первых людей, и это одна из первых цивилизаций. Камбоджа долгое время была одним из самых сельскохозяйственных регионов в мире. Это было связано с благоприятной почвой и климатом Ханаана, запасами пресной воды и стихийными бедствиями. Историческими фактами, доказывающими это, являются материальные, культурные образцы и письменные источники, полученные в ходе археологических раскопок. Жители земли возделывали ячмень, пшеницу и узку. Для уборки зерновых использовались железные урожаи. Исследования показывают, что для хранения пшеницы использовались сельскохозяйственные колодцы и керамические сосуды. Водяные мельницы широко использовались для переработки зерновых культур. Кроме земледелия, земледелие было широко распространено в горных и частично горных районах, а также на равнинах (Миль-Карабахская и Муганская равнины), орошаемых протоками из рек Курд и Араз (Говурарч). В раннем средневековье арабы подвергались нападениям, но после некоторого застоя их благосостояние было обращено вспять. Археологические открытия проливают свет на высокий рост земледельческой культуры в период раннего феодализма и свидетельствуют о значительном повышении производительности труда.

Ключевые слова: средневековье, раскопки, земледелие, Карабах, земледелие.

ZUMRUD GAHRAMANOVA
Doctor of Philosophy in Historical Sciences,
Azerbaijan State Agrarian University

AGRICULTURAL CULTURE IN THE EARLY MIDDLE AGES IN KARABAKH

Karabakh was home to the first people, and it is one of the first civilizations. Cambodia has long been one of the most agricultural regions in the world. This was due to the favorable soil and climate of Canaan, fresh water supplies, and natural disasters. Historical facts proving this are material, cultural samples and written sources obtained during archaeological excavations. The inhabitants of the land cultivated barley, wheat and narrow. Iron crops were used for harvesting grain. Studies show that agricultural wells and ceramic vessels were used to store wheat. Water mills were widely used to process crops. In addition to agriculture, agriculture was widespread in mountainous and partly mountainous areas, as well as in the plains (Mil-Karabakh and Mugan plains) irrigated by channels from the Kurd and Araz (Govurarch) rivers. In the early Middle Ages, the Arabs were attacked, but after some stagnation, their prosperity was reversed. Archaeological discoveries shed light on the high growth of agricultural culture in the period of early feudalism and testify to a significant increase in labor productivity.

Keywords: medieval, excavation, agriculture, Karabakh, Agriculture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 aprel 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Xanım Əsədova, t.e.d. Əmrah Dadaşov.